

MEHMED AKİF ERSOY'UN DÜŞÜNCELERİNİN BİYOGRAFİK ANALİZİ

Hasan ŞEN*

Öz

Bir siyasetçi ve mütefekkir olan Mehmed Akif Ersoy'un düşüncelerinde ağırlıklı olarak ahlâka dayalı bir toplum tahayyülünün, çağdaşlaşma, millilik ve reform ruhunun izleri görülür. Ersoy özellikle düşüncede, dinde ve toplumda acil bir reform yapılmasını önermiştir. Çünkü mevcut haliyle İslâm'ın modern çağın gerisinde bir görünüm sergilediğini, bu nedenle İslâm, bilim ve felsefe arasında yeniden güçlü ilişkilerin tesis edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Genel olarak İslâmcı cenah içinde olmasına karşın Ersoy, bahsedilen düşünceleri itibariyle diğer İslâmcılardan ayrılan bir düşünsel tutuma sahiptir. Zaten İslâmcılık da kendi içinde homojen bir akım değildir. Felsefe, bilim, ahlâk ve siyasetle kurdukları ilişki göz önüne alınarak, siyasal teoloji, siyasal İslam ve tarihsel İslam olmak üzere üç farklı İslâmcılık akımından bahsedilebilir. Düşünceleri itibariyle tarihselci İslâmcı akımı içine dâhil edilebilecek olan Ersoy'un bu çalışmada, genel olarak İslâmcılar arasında farklı ve sıra dışı bir çizgiye sahip olduğu iddiasından hareket edilecektir.

Anahtar Kavramlar: Mehmed Akif Ersoy, İslâm, İslâm'da reform, İslam ve felsefe, Terakki (İlerleme), İslâm ve modernite, Batıcılık, Milliyetçilik

A Biographical Analysis of Mehmet Akif Ersoy's Thoughts

Abstract

Mehmet Akif Ersoy who was a politician and thinker had the idea of society based on ethics, modernization, nationalism, and reform. He has envisioned a society based on morality. In addition, modernization and nationalism were the other elements of his thought. Ersoy wanted to urgent reform in religion, society and especially in thought. Besause he argued that Islam falled behind the modern era. He, therefore, stated that the strong relationship between Islam, science and philosophy should been re-establishment. Although he was also a Islamist thinker, he had the distinctive ideas from other Islamists. Islamism is not a homogenous intellectual tradition in itself. Islamism has different traditions. Islamism can be divided into three traditions according to relationship with philosophy, science, ethic and politics:

---

* Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü,
senhasan@hotmail.com

Theology of Political Islam, Political Islamism and Historical Islam. In this article, Ersoy was included into the historical tradition because of his mentioned ideas. This study claims that Ersoy is an extraordinary thinker in Islamist tradition.

Keywords: Mehmet Akif Ersoy, Islam, Reform in Islam, Islam and philosophy the idea of progress, Islam and modernity, Westernization, Nationalism

GİRİŞ

Her düşünür gibi Mehmed Âkif Ersoy da yaşadığı dönemin çocuğudur. Ersoy'un yaşadığı Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılı, tarih sahnesinden çekildiği, uzun süren savaşların ve bu savaşların getirdiği yıkım, yoksulluk ve bunalımlar dönemidir. Söz konusu "kötü" dönemden bütün çıplaklığıyla etkilenen birçok mütefekkir gibi Ersoy da mevcut durumu ortadan kaldırmak için entelektüel ve politik alanda büyük bir çaba sarf etmiştir. Sözü edilen çaba, dönemin entelektüel atmosferine de uygun bir biçimde "Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmak" şeklinde somutlaşmıştır. Bahsedilen atmosferden etkilenen düşünürlerden birisi olan Ersoy'u, bu çabayı paylaşmasına rağmen genel olarak dönemin "mütefekkirlerinden", özel olarak da İslâmcılardan ayıran çok önemli özellikleri vardır: Yaşama dair gerçekçi bir tavır, eleştirel bir bakış açısı ve bunların arkasında yatan ideal bir toplum tahayyülüne sahip olmak. İslâmcı düşüncelere sahip olmasına karşın Ersoy, özellikle akıl ve bilimle İslâm'ı yeniden barıştırmaya dayalı görüşlere sahip olmak bakımından dönemin hâkim İslâmcı anlayışından uzaklaşmaktadır. Şöyle ki İslâmcılar kendi aralarından özellikle siyaset, ahlâk, İslâm'da reform, akıl ve bilim karşısında takındıkları tavırlar bakımından farklılıklar göstermektedir. Dolayısıyla üç farklı İslâmcılık akımından bahsedilebilir. Buna göre;

"Siyasal Teoloji; 1) Din ve devlet arasında zorunlu (özel) bir bağ kurar; 2) Ahlâk, din ve siyaseti özdeşleştirir; 3) İdeal İslâm devleti peşindedir (fakat dinsel idealleri aktüel siyasal gerçekliğe teslim olmuştur); 4) Siyaset, İslâm'ın araçlarından biri olarak kavranır; 5) Bu geleneğin temsilcileri teologlardır; 6) Bütün insansal etkinlik alanlarını dine tabi kılinır.

Siyasal İslâmcılık: 1) Bu gelenekte din özünde siyaset olarak kavranılır. Sözü edilen geleneğe ait olanlar, din tarafından biçimlendirilen bir siyasal proje peşindedirler; 2) Din-ahlâk-siyaset özdeşliğini kabul ederler; 3) Söz konusu geleneğin temsilcileri aynı zamanda siyasal aktivisttirler; 4) Dini siyasete değil, siyaseti dine bağlarlar; 5) İnsansal etkinlik olan siyasete ve felsefeye şüphe ile bakarlar.

Tarihselci İslâm Geleneği: 1) Bu gelenekte İslâm'a tarihsel ve evrensel bir gözle bakılır; 2) İslâm'ın ilk metinlerine referans yapılmakla birlikte, İslâm'ın

tarihsel birikimi değerli bir bilgi hazinesi olarak görülür; 3) Felsefe, İslâm'ı daha da güçlendirecek ve derinleştirecek bir etkinlik olarak görülür ve önemsenir (dolayısıyla akıl da önemsenir); 4) İslâm'ı daha çok ahlâk zemininde ele alır, onu siyasetten uzak tutar (Şen, 2012:144-145)

Ersoy, genel olarak düşünceleri göz önüne alındığında yukarıdaki sınıflamada tarihselci İslâm akımına dahil edilebilir. Ersoy'un siyasal teoloji ve siyasal İslâm akımının genel olarak karşılık bulduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye'de, özeleştiril ve yenilikçi düşüncelere sahip olması, akla, bilime değer vermesi nedeniyle gerek siyasal teoloji gerekse siyasal İslâm akımlardan ayrıldığı iddiasından hareket eden bu çalışmada, söz konusu iddianın temelini oluşturan temalar analiz edilecektir. Yeri gelmişken değinelim, Ersoy, mektepli (baytar) bir mütefekkir olmasına karşın bir sosyolog değildir. Ancak onun topluma dair yaptığı gözlemler ve tespit ettiği sorunların çözümü adına sunduğu öneriler üzerine biyografik temelli sosyolojik analizler yapılabilir. Bu nedenle çalışmada dönemin özellikle İslâmcı entellektüellerinin düşünsel öncelikleri de dikkate alınarak, ilk olarak Ersoy'un Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu siyasi, ekonomik ve toplumsal duruma dair yaptığı tespitlere yer verilecektir. Ardından Ersoy'un ilerleme, modernleşme ve Batılılaşma karşısındaki düşünsel pozisyonu ele alınacaktır. Son olarak tarihi bir varış noktası olarak ortaya konulan "milliyetçiliğin" Ersoy'un bakış açısındaki yerine değinilecektir.

Ersoy'un Osmanlı Toplumuna Dair Tespitleri

Mehmed Âkif Ersoy genel olarak gelenekçi, milliyetçi-muhafazakâr, ahlâki düşüncelerinin merkezine yerleştiren, gerçekçi ve reformcu biri olarak tarif edilebilir. Fakat Ersoy'un daha da önemli niteliklerinden birisi, kendisi ve toplumu hakkında eleştirel düşünebilme kapasitesine sahip olmasıdır. Yani Ersoy, birazdan daha detaylı olarak ele alınacağı gibi, yaşadığı toplumun içinde bulunduğu kötü durumun nedenlerini ararken, kendisini de kötü gidişatın sorumluları arasına yerleştirmek bakımdan özeleştiril bir tutum taşımaktadır. Bütüncül bir ilke olarak düşüncelerine, siyasi tahayyülüne ve eleştirilerine eşlik eden gerçekçilik tavrı ve topluma dair çözümler teklif etmesi onun bir aydın duyarlılığına sahip olduğunu göstermektedir. Söz konusu gerçekçi tavrını kazanmasında ise özellikle baytar olarak çalıştığı dönemlerde ülkenin değişik yerlerinde görev alması vesilesiyle halkla sürekli iç içe olması etkili bir rol oynamıştır (Köroğlu, 2004:304). Bunun yanı sıra siyasi gerekçelerle yurt dışına yaptığı geziler¹ ve bunlardan elde ettiği izlenimler, yaşadığı toplumunu farklı

¹ Ersoy, I.Dünya Savaşı sırasında İttihat ve Terakki'ye bağlı olan Teşkilat-ı Mahsusa'da görev almış ve bu görev nedeniyle Almanya'da (Berlin'de) bulunmuştur (Öztürkmen, 1969:20). Buradaki görevi, İngiliz ve Fransız saflarında, Almanlara ve Osmanlılara karşı savaşan ve Almanlara esir düşen Müslüman askerlere İslâm adına propaganda yapmaktır (Düzdağ, 1998:44). Ardından yine Teşkilat-ı mahsusa tarafından aynı

ülke topluluklarıyla karşılaştırmaya imkân vermiştir. Bahsedilen gezilerinden elde ettiği deneyim onu, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve diğer Müslüman ülkelerin sosyo-ekonomik olarak çok kötü bir durumda olduğu gerçeğiyle karşı karşıya bırakmıştır. Bütün bunlar Ersoy'un, ülkesinde ve hatta bütün İslâm âleminde geniş çaplı bir reformu, zaruri bir ihtiyaç olarak görmesine yol açmıştır. Nitekim Ersoy, "Şark" adlı şiirinde Müslüman dünyanın genel durumunu şöyle tarif etmektedir:

"... Ne gördün, Şark'ı çok gezdin? diyorlar. Gördüğüm;

yer yer,

Harap iller, serilmiş hânümanlar, başsız ümmetler;

Yıkılmış köprüler, çökmüş kanallar, yolcusuz yollar;

Buruşmuş çehreler, tersiz alınlar, işlemez kollar;

Bükülmüş beller, incelmüş boyunlar, kaynamaz kanlar.

Düşünmez başlar, aldırılmaz yürekler, paslı vicdanlar;

Tegallübler, esâretler; tehâkkümler, mezelletler,

Riyâlar; türlü iğrenç iptilâlar, türlü illetler;

Örümcek bağlamış, tütmez ocaklar; yanmış ormanlar;

Ekinsiz tarlalar, ot basmış evler, küflü harmanlar;

Cemâatsiz imamlar, kirli yüzler, secdesiz başlar;

"Gazâ" nâniyle dindaş öldüren bîçare dindaşlar;

...

Geçerken, ağladım geçtim; dururken, ağladım durdum;

Duyan yok, ses veren yok, bin perîşan yurda başvurduğum...

(Şark, Safahat: 449).

---

gerekçelerle Necî'e gönderilmiştir. Bu seyahatler Ersoy'a, gelişmiş Batı karşısında, Müslüman ülkelerin içinde bulunduğu yeri gözlemesi bakımından önemli bir fırsat vermiştir.

Ersoy, dile getirdiği bu kötü durumun başlıca nedenini eğitim sistemindeki bozuklukta aramaktadır. “*Düşünmez başlar*” ifadesiyle dile getirdiği zihinsel etkinliklerin yokluğu, ona göre İslâm dünyasının geri kalmasında belki de en önemli etkidir. Aşağıdaki mısralarında da belirttiği gibi, geçmişte İslâm dünyasına yol göstermiş olan âlimlerin şimdi yetiştirilememesinin, bu çöküşün hem nedeni hem de sonucu olduğunu hatırlatan Ersoy, bu konuda bir özeleştiriyi yapmasını istemektedir. Söz konusu özeleştiriyi de genel olarak dönemindeki Müslüman dünyanın akıl ve felsefeden uzaklaşması üzerine oturtmaktadır. Ersoy’u dinleyelim.

Öyle hiç kendini aldatmaya kalkışmamalı,

Hangimiz, başka metâiz? Hepimiz Tırhallı!²

Medresen var mı senin? Bence o çoktan yürüdü.

Hadi göster bakayım şimdi İbn-ür- Rüşd’ü?

İbn-i Sîna neye yok? Nerde Gazâlî görelim?

Hani Seyyid gibi, Râzî gibi üç beş âlim?”

(Asım, Safahat: 417-418)

Şiirde yer alan İbn-i Rüşd, İbn-i Sina, Gazâlî gibi filozoflar, Ersoy’un, geçmiş örneklerle başvurarak şimdiki zamanının eleştirisini yaptığını göstermektedir. Ersoy’a göre İslâm, şiiirinde adı geçen kişilerin yaşadığı dönemde de İslâm idi şimdi de. Fakat Müslümanlar eğer geçmişte bilim ve felsefede yakaladığı başarıları şimdi yakalayamıyorlarsa, bunun sorumlusu İslâm değil, İslâm’ı yanlış kavrayanlardır. İşte bu nokta Ersoy’u, modern bir ideoloji ve söylem olan İslâmcılık³ düşüncesinin tezlerine yaklaştırmaktadır. Şöyle ki İslâmcılık düşüncesine göre, Müslümanlar –kısa bir dönem hariç- İslâm’ı anlamadılar veya yanlış anladılar. Dolayısıyla yaşanan sorunların kaynağı İslâm değil onu anlamayan Müslümanlardır (Kara, 2004:36). Yeri

² “Tırhallı: Aynı şartlar altında bulunanları anlatmak için söylenen” bir deyimdir (TDK Sözlüğü: 2219).

³ İslâmcılık düşüncesi, kökeni Tanzimat’a kadar gerilere giden bir hareket olarak doğmuştur. Avrupacılık, Türkçülük gibi bir düşünce sistemi ve siyasal bir hareket olan İslâmcılık, bünyesinde farklı düşünsel tartışmaları barındırmıştır. İslâmcılar, II.Abdülhamit döneminde Jön Türk hareketine karşı ittifak yapmak suretiyle, İslâmcılığın entelektüel zeminini siyasal bir projeye doğru genişletmişlerdir. Fakat özellikle II. Abdülhamit’in son dönemlerinde *Sırat-ı Müstakîm* etrafında toplanan, daha sonra *Sebilürreşad* etrafında örgütlenen İslâmcı düşünürler entelektüel faaliyetlerini sürdürmüşlerdir (Ülken, 1966:309).

gelmişken ifade etmek gerekir ki İslâmcılık modern bir ideoloji ve söylem olmasına karşın akıl ve felsefe ile irtibatı noktasında homojen değildir. Yukarıda da bahsedildiği gibi siyasal İslâm akımı akıl ve felsefeyi İslâm önünde bir tehdit olarak görürken, Ersoy görüldüğü gibi felsefeyi İslâm'a yerleştirmek istemesi nedeniyle tarihsel İslâm akımına dahil edilebilmektedir. Söz konusu anlayışı bir yandan İslâm'ı sorumlu tutmaktan çıkarmayı hedeflerken diğer yandan gelinen ve yaşanan durumun yanlış olduğunu varsayarak, onu doğruyla değiştirmenin yani, reformun gerekli ve mümkün olduğu argümanını içerir. Dahası İslâm'ın yeniliğe açık bir ruhunun olduğu düşüncesini gerektirir. Bu da hem "doğru" ve "gerçek" arayışına meşruiyet kazandırır hem de bunun olanaklarını taşıyan tarihsel ve kültürel zeminleri bulmaya iter. Görüldüğü üzere akli düşüncelerinin temeline yerleştirmesi bakımından Ersoy sıra dışı bir yere sahiptir.

İslâm'da reform düşüncesi ve ihtiyacı, Osmanlı'da olduğu kadar diğer Müslüman ülkelerde daha geniş planda İslâm modernizmi olarak kendini gösterdi. Bunun temeli Lapidus'un ifadesiyle,

"Avrupa güçleri tarafından Müslümanların yenilmesi ve bu duruma karşı çaresiz kalmaları neticesinde, siyasî gücün ihya edilmesi gayesiyle Müslümanların, Avrupa'daki askerî teknikleri ödünç almaları, devlet gücünün merkezileştirilmesi, ekonomilerinin modernize edilmesi ve elitlerinin modern bir şekilde eğitilmesi prensiplerine dayanmaktaydı. Bu da, İslâm'ın kendisinin inkâr edilmesi değil, İslâm medeniyetinin orta çağ formlarının reddedilmesi demektir" (Lapidus, 1996:21).

Ersoy, yukarıda dile getirdiği ve isyan ettiği bu vahim durumun nedenlerini dışa dönük olarak tesis edilen suçlamanın basit kolaycılığından kaçınarak içe dönük bir eleştiriyle ve ancak yenilikçi bir bakış açısıyla düzeltilebileceğini savunmaktadır. Yukarıdaki dizesinde geçen, *öyle hiç kendini aldatmaya kalkışmamalı* cümlesi de hem son derece gerçekçi bir tavır hem de hiç vakit kaybetmeden ve hiçbir bahaneye sığınmadan ve hayıflanmadan işe koyulmaya dair bir çağrıyı ifade etmektedir. Bu çağrı aynı zamanda içe dönük düşünme noktasında eleştirel bir hamle yapma imkânı içerir. Bu hamleye reform isteği eşlik eder. Öztürk'e göre, Ersoy bu noktada "İslam dünyasını üstlerine çöken yapışkan ölüm uykusuna karşı haykırmaya çağırır (Öztürk, 2008:71). İşte burası Ersoy'un birazdan daha detaylı olarak tartışılacak olan reformcu kişiliğini gözler önüne sermektedir. Fakat belirtmek gerekir, onun benimsediği reformculuk, bilinçsiz ve salt idealizme teslim olmuş bir hamlenin ürünü değildir. Çünkü söz konusu reformcu düşünceye, olgusal düzlemde tahkim edilmiş bir sosyal mühendislik projesi eklenmektedir. Nitekim şiirlerine konu olan "Asım" böylesi bir projenin vücut bulmuş halidir⁴.

⁴ Ersoy'un bir insan tipi olarak tasavvur ettiği Asım, Safahat'ta yer alan ve uzunca bir şiirde karakterlerden Köse İmam'ın oğlu olarak kendini gösterir. Asım'ın arzuladığı

Cehalet Girdabında Batan Müslümanlar

Ersoy, İslâm'da felsefenin ve bilimin mümkün olduğunu, bunun kanıtının da yukarıda dile getirildiği üzere İslâm'ın yaşadığı altın çağ olduğunu ileri sürmektedir. Yaşanan sorunların salt iktidar tercihleri veya konjoktürel şartların veya dış güçlerin İslâm dünyası üzerinde oynadığı oyunlardan ziyade, içsel ve tarihsel olduğuna hükmeden Ersoy, manzaraya geniş bir zaviyeden, tarihsel, yapısal ve eleştirel bir perspektiften bakmaktadır. Ersoy'a göre, yaşanan bu kötü durumun nedeni İslâm'ı özünden uzaklaştıran yorumlar, cehâlete yol açan ve yine cehâletin neden olduğu batıl inançlar ve hurafelerdir. Onun aşağıda yer verilen metinleri, akıl ve bilimden uzaklaşmanın sonucu oluşan ve Müslümanların içinde bulunduğu topyekûn cehâlet girdabını çok net bir biçimde gözler önüne sermektedir.

“Müslüman unsuru gayet geri, gayet câhil.

Acaba meyl-i teâli ne demek onlarca?...

(Çin ve Mançurya'da, Safahat: 169).

... Ne câhil kavmiyiz biz Müslümanlar, şimdi dünyanın!”

(Beşinci Kitap, Safahat: 323).

Ersoy, yukarıdaki manzaranın müsebbibi oldukları gerekçesiyle en şiddetli tepkiyi bilgisiz din adamlarına göstermektedir. Ersoy'a göre, bu kişiler dini kavramada basiret sahibi olmadıkları gibi, bilgisizlikleri ile de dine zarar vermektedirler. Ersoy'a kulak verelim:

“Ya taassupları? Hiç sorma, nasıl maskaraca?

O uzun hırkasının yenleri yerlerde hoca,

Hem bakarsın eşi yok dîni teaddîsinde⁵,

---

nesli bir toplumsal projenin vücut bulmuş halidir Ersoy'da. Asım'ın neslinin sahip olması gereken ilk özelliği ahlâk ve imândır. Toplumun yaşadığı sorunlara duyarlı olan bu nesil ayrıca vatanseverlik, doğruluk, çalışkanlık gibi temel değerleri de benimsemiş, aileye ve toplumun temel değerlerine önem veren bir nesildir (Ogur, 2008:230-231).

⁵ Teaddî: tecavüz.

Hem ne söylersen olur dîni rencide!

...

Bu ilimsiz hocalardan, bu beyinsizlerden

Çekecek memleketin hâli ne olmaz? Düşünün!

Sayırsız medrese var gerçi Buhârâ'da bugün...

Okunandan ne haber? On para etmez fenler,

Ne bu dünyada soran var, ne de ukbâda geçer!"

(Türkistan'a Hareket, Safahat: 168-169).

Ersoy, İslâm'ın hurafe ve batıl inançlar tarafından kuşatılmış olmasının onu zayıflattığını, onun en temel karakteri olan rasyonelliğini öldürdüğünü büyük bir kızgınlıkla dile getirmektedir. İslâm'ın bilgisiz ve dogmatik din adamlarının ellerinde ne hale geldiğini ifade eden Ersoy, özellikle İslâm'da felsefenin, eleştirel düşünme etkinliğinin ve bilimin yokluğunun buna yol açtığını ifade etmektedir. Ersoy'a göre, sorun sadece bu din adamlarının bilgisizlikleri değil, söz konusu bilgisizliklerine rağmen belki de cahil cesareti ile İslâm adına *maskaraca* ahkâm kesmeleri ve kendi doğrularını dayatmalarıdır. Mehmed Âkif'in Ersoy'un sözü edilen konuda pay sahibi olduğunu düşündüğü bir neden de kendisini yalnız ve çaresiz hisseden halkın başvurabileceği bir kurum veya kesimin yokluğudur. Ersoy'a göre bu çaresizliğin temel nedenlerinden bir diğeri de aydınların üstlenmiş oldukları rolü oynamamalarıdır.

"Sizde erbâb-ı tefekkürle avâmın arası,

Pek açık. İşte budur bence vücûdun yarası ..."

Ersoy'un dillendirdiği nokta gerek tarihsel olarak İslâm'da dini gelenek ve felasife geleneğinin temsilcileri gerekse Osmanlı'nın özellikle modernleşme sürecinde pozitivistler ve gelenekçiler olarak adlandırılan kesimler arasında beliren didişmenin, onarılamayan fay hattıyla sonuçlanmasını resmetmektedir. Şöyle ki İslâm dünyasında özellikle dokuzuncu yüzyıla kadar güçlü bir konuma ulaşan siyasal teoloji geleneği ile bahsedilen yüzyılda beliren ve on ikinci yüzyılın sonuna kadar güçlenen felasife arasında, birbirlerine karşılıklı hakaretlere varan bir gerilim ortaya çıkmıştır. Bu süreçte felasife temsilcileri geleneği gericilikle ve akıl yoksunluğu ile suçlarken, gelenek temsilcileri de felasife temsilcilerini ateist, dinsiz, ahlâksız olarak suçlamışlardır. Bu durumun bir benzeri Osmanlı'da bu defa modernleşme deneyiminde meydana gelmiş,

özellikle pozitivist kanat geleneği modernleşme önünde ciddi bir engel olarak görünürken, gelenekçi kanat da pozitivistleri din düşmanı olarak görmüştür. Gerisinde politik gerilimin etkisinin olduğu, her iki tarafın birbirlerini anlamdan yargıladıkları bir durumun izleri günümüzde görülmektedir (Şen, 2012: 112).

Kaçınılmaz Sonuç: Batıya Topyekün Bağımlılık

Ersoy, Müslüman ülkelerin içinde bulunduğu tablonun kaçınılmaz olarak gerek ekonomik gerekse politik alanda olumsuz sonuçlara yol açtığını ve açmaya devam edeceğini ileri sürmüştür. Nitekim "Asım" adlı şiirinde, Batıya olan bağımlılığı şu şekilde dile getirmiştir:

"İşimiz düştü mü tersâneye, yahut denize,
Mutlaka, âdetimizdir, koşarız İngiliz'e
Bir yıkık köprü için Belçika'dan kalfa gelir;
Hekimin hâzıkı bilmem nereden celbedilir.
Meselâ bütçe hesabâtını yoktur çıkaran...
Hadi mâliyyeye gelsin bakalım Mösyö Loran.
Hadi tezgâhlarınız nerde? Sanâyi' nerde?
Ya Brüksel'de, ya Berlin'de, ya Manchester'de!"

(Asım, Safahat: 384-393).

Görüldüğü üzere Ersoy, kültürel hayranı olmamakla beraber Batının birçok bakımdan Müslüman ülkelere göre, başta teknik alan olmak üzere birçok konuda çok daha gelişmiş olduğunu kabul etmektedir. Ülkesinde ortaya çıkan bir sorun ve ihtiyaç karşısında hemen Batılı bir uzmanın çağrıldığını ifade eden Ersoy, bununla Batıya olan bağımlılığın sınırlarını göstermektedir.

Yeri gelmişken şu önemli noktaya tekrar parmak basmak gerekir. Mehmed Akif Ersoy'u özgün kılan noktalardan birisi onun sadece isabetli teşhisler yapması değil, ifade edildiği üzere sahip olduğu eleştirel düşünmenin de etkisiyle gerçeğe yüzleşmesi ve gerçekçi olmasıdır. İhsan Eliaçık, konuya dair olarak Ersoy'un, "yaşanan Müslümanlık anlayışı ile hesaplaşma ve güçlü bir özeleştiri" nosyonuna sahip olduğunu ifade eder (Eliaçık,2004:45). Örneğin Ersoy, yaşadığı dönemde Batıya bağımlılık ve sömürülme konusunda öne sürülen birçok görüşün, insanların kendini aldatmasından başka bir şey

olmadığını düşünmektedir. Söz konusu tartışmaya ilişkin Ersoy'un zihninde şu soruların şekillendiğini tahmin etmek zor değildir:

- Müslümanların bu denli kötü durumda olmasının nedeni Batının sömürgeci olması mıdır?
- Yoksa Müslümanlar çok kötü bir durumda oldukları için mi Batının sömürgeci haline gelmişlerdir?

Konuyla ilgili tartışmada genel olarak öne çıkan görüş, Batının İslâm dünyasını sömürmesinden dolayı Müslümanların kötü durumda olmalarıdır. Oysa Ersoy'a göre bu bir neden değil sonuçtur. Yani Müslümanlar çok kötü durumdadır ve sömürülmeye açık haldedir. Bu gerçek kabul edilmediği ve gerekli tedbirler alınmadığı sürece sömürülme olgusu devam edecektir. İşte Ersoy takındığı özeleştirilme tavır nedeniyle, yaşanan sorunların kaynağını Batı'da gören İslâmcılardan farklı bir yerde durmaktadır. Ersoy'un, bu düşünceleri nedeniyle oryantalist tezlere yaklaştığı izlenimi uyanabilir. Fakat şunu belirtmekte yarar var ki Ersoy bir oryantalist değildir. Çünkü oryantalist düşüncenin en genelinde İslâm'ın ilerlemeye, modernleşmeye engel olduğu, İslâm'da felsefenin ve bilimin pek mümkün olmadığı şeklindeki iddialarına şiddetle karşı çıkan Ersoy, ihtiyaç duyulan şeyin bir iç eleştirisi olduğunu dile getirir.

Çözüm İçin Arayışlar: Reformun Kaçınılmazlığı

İslâm dünyasının geldiği bu noktada Ersoy, gerçekçi ve topyekün bir inkılâbı, sorunların çözümünü için gerekli ilk adım olarak görmektedir. Nurettin Topçu'ya göre, "Âkif'in beklediği inkılâp, şekil ve madde inkılâbı değildir. O ruh ve ahlâkımızda inkılâp istiyordu. Âkif'in telkine çalıştığı inkılâp, düşüncede ve devlette, sanatta ve ahlâkta yapılacaktır" (Topçu, 1998:46-47). Bunun da yolu Müslüman dünyada ihtiyaç duyulan yenilikte ve öncelikle de İslâm'ın çağdaş okunmasından geçmektedir. Nitekim Ersoy, "Asım" adlı şiirinde konu ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

"Yeniden doğrudan doğruya Kuran'dan alıp ilhâmı,

Asrın idrâkine söyletmeliyiz İslâm'ı.

Kuru dâvâ ile olmaz bu, fakat ilm ister;

Ben o kudrette adam görmüyorum, sen göster?"

(Asım, Safahat:418)

Ersoy, İslâm'ın her daim dinamik bir din olduğunu gerek İslâm gerekse Müslümanlar açısından yerinde saymanın gerileme anlamına geldiğini ileri sürmektedir. İslâm'ın bahsedilen dinamizmi besleyen koşulların başında *bilimin* geldiğini de hatırlatmaktadır. Yüksek oranda itiraf kokan ifadelerine aynı zamanda kızgınlığın da eşlik ettiği yukarıdaki pasajlarında, verili haliyle İslâm'ın sesinin duyulmadığını, bu nedenle söylemleri itibariyle çağın gerisinde kaldığını ifade etmektedir. Ersoy'un konuya dair bulduğu hal çaresi, *asrın idrâkine söyletmeliyiz İslâm'ı* sözüyle de ifade ettiği şekliyle İslâm'ı tarihsel bir okumaya tabi tutmak ve daha da önemlisi İslâm ve çağdaşlık arasındaki ilişkiyi yeniden tesis etmektir. Ersoy'un yukarıdaki sarf ettiği söz öncelikle, İslâm'ın çağdaş bir din olduğu varsayımını barındırır. Nitekim Ersoy, İslâm'ın yenilikçi bir karakter taşıdığını düşünmektedir. İkincisi aynı söz, İslâm'ın bu potansiyele sahip olmasına karşın, bir nedenle (fakat özellikle onu uygulayanların yaşamsal hataları sonucu) çağın gerisinde kaldığını ifade eder. Üçüncüsü ve son olarak, *İslâm'ı çağa söyletmek* düşüncesi. Burası son derece önemlidir. Çünkü bahsedilen çağrı, gelinen çağı İslâm'a göre uydurmak gibi köktenci bir isteğe tekabül etmemektedir. Tam aksine, İslâm'ı, onu yaşayanlar tarafından çoktan yapmaları gereken bir şeyi yani, "her çağa olduğu gibi" bu çağa da ayak uydurduğunu göstermektedir. İhsan Eliaçık (1999), konuya dair olarak Ersoy'un "İslâm'ı modern çağa beğendirmek için eğip bükme değil modern çağı anlamak ve ona onun diliyle cevap vermek" şeklindeki bir ilkeyi benimsediğini dile getirmektedir. İslâm'ın yenilikçi bir niteliğe sahip olduğunu, yapılması gereken şeyin İslâm'ın özünün kavranıp bunu icra etmek olduğunu ve buradan hareketle İslâm'ın modern bir yorumunun yapılabileceğini iddia eden Ersoy, yenileşme ve ilerleme kavramlarının, İslâm'la çelişen değil, bilâkis onun muhtevasında olduğunu düşünmektedir. Ersoy aşağıdaki pasajında konu ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

"Ölüler dîni değil, sen de bilirsin ki bu din,

Diri doğmuş, duracak dipdiri, durdukça zemin.

Neye israf edelim bir sürü iknâiyât?

Hoca, mâdem ki bu din: din-i beşer, din-i hayat,

Beşerin hakka refik olmak için vicdânı,

Beşerriyetle beraber yürümektir şânı.

Yürümez dersen eğer, rûhu gider İslâm'ın;

O yürür, sen yürümezsen, ne olur encâmın?

Oflu'nun ilmi de olsaydı o îmana göre,

Şimdi baştanbaşa tevhîd ile dolmuştu küre”

(Asım, Safahat:418).

İslâm'ın her çağa yanıt verebilen, canlı ve dinamik bir din olduğunu ifade eden Ersoy'a göre, İslâm'ın sahip olduğu bu yenilikçi özelliği kendi başına bir anlam ifade etmemektedir. İslâm'ı çağdaş bir yorumla ele almanın gerekliliğine inanan Ersoy, bunu ancak İslâm'ın yeni olana uyumlu olduğu düşüncesine sahip bilinçli Müslümanların yine bilimsel çalışmalarla yapabileceklerini savunmaktadır. Yani bilimle güçlendirilmiş ve özü iyi kavranmış bir İslâm'ın, yeryüzünü saracak ve Müslümanlara yol gösterecek kudrete sahip olduğuna inanmaktadır. Fakat mevcut şartlarda yenilikçi düşüncüyü harekete geçirecek bir *adamın*, yani böyle bir zihniyetin olmayışını söylemesi ve bunun büyük bir eksiklik olarak görmesi, benimsediği eleştirel tavrını örneklemektedir. Ersoy, yukarıdaki dizelerinde yer alan, *o yürür, sen yürümezsen, ne olur encâmın*” sözleriyle de beşeri dünyanın kimsenin keyfini beklemeden ilerlediğine ve bunu fark edip harekete geçmeyenleri feci bir sonla karşılaştacakları uyarısını yapmaktadır. Bu nokta aynı zamanda onun ilerleme düşüncesi ile rabitasını ortaya koymaktadır.

Terâkkici (İlerlemeci) Mehmed Âkif

Mehmed Âkif Ersoy, gelişmiş Batı karşısında ayakta kalmanın yegâne yolunun güçlü olmaktan geçtiğini, aksi takdirde Batı karşısında yok olup gitme tehlikesinin orta yerde durduğunu vurgulamaktadır. “İstanbul'a Dönüş” adlı şiirinde sözü edilen tehlikenin somut olarak hayata geçişini üzüntü ile dile getirmektedir.

“İşte Fas, işte Tunus, işte Cezâyir, gitti!

İşte İrân'ı da taksim ediyorlar şimdi.

Bu da gâyetle tabîi, koşanıdır meydan;

Yaşamak hakkını kuvvetliye vermiş Yaradan.

Müslüman, fırka belâsiyle zebun bir kavmi,

Medeni Avrupa üç lokma edip yutmaz mı?

Ey cemâat, yeter Allah için olsun, uyanın!...”

(İstanbul'a Dönüş, Safahat: 179).

Ersoy, aynı zamanda siyasal ve sosyal alanlardaki bölünmüşlüğü sorunsallaştırdığı yukarıdaki dizelerinde, terakki yani *ilerlemenin* zorunluluğuna dikkat çekmektedir. Ersoy'un ilerlemeyi zorunlu bir şey olarak görmesine yol açan nokta teorik değil bizatihi pratik gelişmelerdir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nun sürekli toprak kaybetmesi ve İmparatorluktan kopan ülkelerin Batının sömürgesi olmaları, konu ile ilgili yeterli örneklerdir. Ona göre dünya çok değişmektedir ve özellikle Batı toplumları ilerleme yolunda adeta koşarlarken Müslümanlar yerinde saymaktadırlar. Ersoy, ilerlemenin yani "en ileri", "çağdaş" bir dünyaya katılmanın zorunluluğunu salt dünyevi prensiplerle değil dini bir çerçevede açıklamaktadır. "*Bu da gâyetle tabîi, koşanıdır meydan; Yaşamak hakkını kuvvetliye vermiş Yaradan*", sözleriyle bu dünyanın artık kimsenin kayıtsız kalamayacağı bir mücadele alanı olduğunu, acımasız rekabete direnemeyenlerin acınası hale düşeceklerini dile getirmektedir. Ersoy burada inanç bazında sadece diğer dünyayı tek hedef olarak seçmenin yetmeyeceğini belirtmekle, bu dünyanın sadece bir sınav yeri, gelip geçici olduğu şeklindeki dini düşünce ve yorumlarla hesaplaşmaktadır. Seküler tonlara sahip bu yorumlara kısmen o dönemde özelde Batıda egemen olan Sosyal Darwinist⁶ düşünceler etki etmektedir. Charles Darwin'in teorisinin sosyal değişme ile ilgili uzantılarına karşı dikkatli ve ihtiyatlı bir ilgi duymaktadır. Nitekim Ersoy, dönemin ruhu itibarıyla revaçta olan bu bakış açısını, içsel bir anlam değişimine uğratarak, beşeri dünyanın içine girdiği acımasız rakabet ortamını açıklamak noktasında kullanmaktadır. Tanrı'nın da onayladığını iddia ettiği, güçlünün ayakta kalacağı ve zayıfın yok olacağı düşüncesini dillendirmesi, bu zihin algısını kullandığını kanıtlamaktadır.

Ersoy'un konuya dair düşüncelerinde püriten bakış açısının kuvvetli izleri görülmektedir. Çalışmanın bireysel veya ulus bazında yok olacağı rekabet dolu dünya tasarımı, bunu engellemek adına dillendirdiği çalışma çağrısı ve motivasyonu bu dünyaya yöneltme isteği eserlerinin ruhuna sirayet etmekte ve düşüncelerinde olduğu kadar yaşamında da izlediği genel ilkelere dönüşmektedir⁷.

Mehmed Akif Ersoy, ilerleme yolunda benimsenecek yöntemin inkılâp yani yenilenme olması gerektiğini ileri sürmektedir. Yapılacak inkılâbın evrimci, yani zamana yayılan ve ihtiyaca uygun bir içerikte olması gerektiğini savunmaktadır. Gerekli altyapı hazırlanmadan yapılacak bir inkılâbın yarardan çok zarar getireceğini aşağıdaki dizelerde şu şekilde anlatmaktadır:

⁶ Sosyal Darwinizm, Osmanlı aydınları arasında da karşılık bulmuş ve dönemin belki de en fazla tartışılan meselelerinden biri olmuştur. Konu ile ilgili olarak bkz. Atila Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006

⁷ Genel anlamda din, özel anlamda Protestanlık mezhebinin sekülerleşme pratiğine bağlı olarak geliştirdiği püriten ahlâk anlayışı için bakınız, Max Weber *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhunu* (çeviren: Zeynep Gürata), 1993, Ankara: Ayraç Yayınları.

“... Mısır'ın en muhteşem Üstâdı Muhammed Abdu,

Konuşurken neye dâirse Cemaleddin'le;

Der ki tilzîmine Afganlı:

-Muhammed dinle!

İnkılâp istiyorum, başka değil, hem çabucak.

...

Oradan âlem-i İslâm'a Cemâleddin'ler.

- Bu, fakat yirmi yıl ister ki kolay görmüyorum...

Yirmi günlük işe bak sen!..”

(Asım, Safahat:441).

Görüldüğü üzere, hızlı ve ani değişimlerin toplumsal yapının dokusunu bozacağını düşünen Ersoy, bu yaklaşımı ile muhafazakâr düşüncenin değişme konusundaki tezlerini paylaşmaktadır. Çünkü muhafazakâr düşünceye göre, devrim tarzında yapılan keskin ve sert değişimler yarar getirmeyen aksine yıkıcı sonuçlar üretir⁸.

Ersoy, ilerleme düşüncesini önemsemekle birlikte onun Batının ve Batılı düşünceye sahip aydınların iddia ettiği gibi tek bir biçiminin ve kimsenin tekelinde olmadığını belirtmektedir. Ersoy, Türk modernleşmesine yön veren aydın-bürokrat kesimin üzerinde ısrar ettiği ve o günkü tartışmalar içinde hâkim pozisyonda olan pozitivist ilerlemeci anlayışa itiraz etmektedir. Bu noktada özellikle Batıyı topyekün taklit yoluyla ilerlemeyi savunanlara, ilerlemeyi, Batıyı topyekün taklit etme olarak anlayanlara karşı cephe almaktadır.

“Mütefekkirlerimiz anlamıyorlar sanırım,

Ki çemenzâr-ı terakkîde atılmış her adım,

---

⁸ Muhafazakâr düşüncenin en genel anlamda değişim konusundaki düşünceleri için şu iki kitaba bakılabilir. Robert Nisbet, R. (1966) *The Sociological Tradition*, University of California Press,1966:11 ve Edmund Burke, *Fransa'daki Devrim Üzerine Düşünceler*, (Tercüman:Okan Arslan), Ankara: Kadim Yayınları, 2016. Edmund Burke'un Fansız devrimcileri için sarf ettiği, “başarıları aslında cezaları oldu” sözü, aslında muhafazakârların konu ile ilgili düşüncelerinin genel özeti niteliğindedir.

Değişir büsbütün, akvâma, cemaâte göre;
Başka bir kavmin izinden yürümek, çok kere,
Âdeta mühlik⁹ olur; sonra ne var, her millet,
Gözetir seyr-i tekâmülde birer ayrı cihet,
Bir de hâtırlamıyorlar ki, umûmen beşerin,
Daimâ koştığı o maksada yükselmek için;..”

(Süleymaniye Kürsüsünde, Safahat: 185).

Ersoy, ilerlemenin tüm toplumlar adına yapılan ve dayatılan tanımına itiraz etmekte, farklı toplumların farklı deneyimlerine uygun gelen gelişme modelini aramaktadır. Bir toplum için inşa edilecek olan proje yine o toplumun yapısıyla uyumlu olmalı tezini sahiplenmektedir. Medeniyeti, evrensel bir değer, bilimi ve tekniği bu medeniyetin bileşenleri olarak gören Ersoy, kültürü ve geleneği medeniyetten ayırmaktadır. Bu arada yeri gelmişken değinmek gerekir ki, Ersoy, toplumlar için öngörülen her toplum için geçerli evrensel içerikli yasa ve yaşam tarzına dayalı anlayışlara itiraz etmekte, kültüre özel bir yer ayırmaktadır. Fakat onda hars (kültür) ve medeniyet ayrımı, buradan hareketle kültüre vurgu yapan Alman sosyal bilim geleneği konusunda yeterli teorik derinliğe sahip olduğuna dair verilere pek rastlanmamaktadır. Zaten Ziya Gökalp dışında bu konuda o dönemde yazan entelektüel neredeyse yoktur. Ersoy'da görülen bu ayrımın entelektüel olmaktan çok politik düzlemde gelen, özellikle Osmanlı'nın Almanya ile askeri olarak girdiği müttefiklik ilişkisinin dolaylı bir yansımalarının sezgisel ürünü olduğu ileri sürülebilir.

Konuya dönecek olursa Ersoy, Batı'nın yaşam biçimini olduğu gibi taklit etmeye çalışan zihniyete karşı, geleneğini muhafaza ederek gelişen Japonya'yı, alternatif bir Batı dışı modernleşme, kalkınma ve ilerleme modeli olarak önermektedir. Aşağıdaki dizelerinde genel olarak bu düşüncüyü şu şekilde işlemektedir:

“Sorunuz, şimdi, Japon'lar da nasıl millettir?

Onu tasvîre zafer-yâb olamam, hayrettir!

Şu kadar söyleyeyim: Dîn-i mübînin orada,

---

⁹ Mühlik; öldürücü, tehlikeli, (TDK Sözlüğü, 1998:1604).

Rûh-u feyyâzı yayılmış, yalnız şekli: *Buda*.

Siz gidin, safvet-i İslâmı Japonlarda görün !

O küçük boylu, büyük milletin efrâdı bugün,

Müslümanlıktaki erkânı sinâyette ferîd;

Müslüman demek için eksiği ancak tevhîd;

Doğruluk, ahde vefâ, va'de sadâkat, şefkat;

...

Medeniyet girmiş yalnız fenniyle...

O da sâhiplerinin izniyle.

Dikilip sâhile binlerce basiret, im'ân;

Ne kadar maskaralık varsa kovmuş kapıdan!

Garbın eşyâsı, eğer kıymeti hâizse yürür;

Moda şeklinde gelen seyyie gümrükte çürür!

...

Müslümanlık sanırım parlıyacaktır orada;

Sâde Osmanlı'ların gayreti lâzım arada.

Misyonerler, gece gündüz yeri devretmedeler,

Ulemâ, vahy-i İlahîyi mi bilmem, bekler?..”

(Japon'lar, Safahat: 170-172).

Ersoy, harsını koruyarak medeni olabilen ve bunu da geleneğini terk etmeden yapabildiği Japonya'yı geri kalmış ülkelerin gelişmesi için örnek model olarak göstermektedir. Tahayyül ettiği gelişmişlik çizgisini temsil etmeleri bakımından da Japonları idealize ettiği Müslümanlarla eşitlemektedir. Çünkü özellikle bir erdem hatta bir emir olarak İslâm'da var olan fakat Müslümanların fark edemedikleri çalışma alışkanlığının, kültürlerini büyük bir özen ve

kıskançlıkla koruma refleksinin, ulusal kültürel desenlerle bezenmiş bir bilimin mümkün olduğu düşüncesinin Japonlar tarafından yaşama geçirildiğini belirtmektedir. Gerçek Müslümanların Japonlar gibi olmasını salık veren Ersoy, Japonları adeta bir tek “şahadeti eksik” Müslüman olarak görmektedir¹⁰. Ona göre, orta yerde Japonya gibi bir model dururken, dönemin mütefekkirlerinde görüldüğünü iddia ettiği Batı hayranlığı ve buna eşlik eden Batıcılık düşüncesi yersiz, gereksiz ve yararsızdır.

Batıcılık Eleştirisi

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde başlayan modernleşme hareketleri, özellikle savaşta alınan yenilgilerin sonucunda pratik bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır. Yani Batı karşısında hem askeri hem de psikolojik olarak üstün olan Osmanlı'nın yenilmeye başlaması, Batının özellikle askeri alanda daha ileri olduğu düşüncesinin benimsenmesine neden olmuştur. Bu durum sadece askeri alanda değil bunların gerisinde yatan bilim ve teknik başta olmak üzere kurumsal alanlarda da artık Batının üstün olduğu itiraf edilmiştir. Dolayısıyla Batı birçok bakımdan çekim merkezi haline gelmiştir. Osmanlı asker ve bürokrasisinin başlattığı modernleşme hamlesinin yörüngesini de ağırlıklı olarak, din ve devlet ilişkileri bazında benzer bir deneyimin ilk sahibi olan Fransız modernleşmesi belirlemiştir. Özelde geleneği ve dini modernleşme ve ilerleme önünde bir engel olarak kodlayan bu modernleşme tarzı Osmanlı aydınlarında bir hayli karşılık bulmuştur. Özellikle pozitivist kanat, modernleşmeyi topyekün Batıcılık olarak kodlamış ve benimsemiştir (Şen, 2012). Batı dışı bir modernleşme düşüncesini benimseyen Ersoy, söz konusu topyekün Batıcılık ideolojisi adı altında, Batı'nın sembol ve simgelerinin taklit edilmesine şiddetle karşı çıkmıştır. “Avrupa'da Tahsil” adlı şiirinde mezkûr zihniyeti şu şekilde eleştirmiştir.

“... zenginlerimiz: *Haydi gidin, fen getirin..*

Diye her isteyenin şahsına bilmem kaç bin

Ruble tahsîs ile sevkeylediler Avrupa'ya;

¹⁰ İlber Ortaylı, muhafazakârların ve İslâmcıların genel anlamda, modernleşmenin gelenekle birlikte mümkün olabileceğine dair bir kanıt ve model olarak gösterdikleri Japon modernleşmesinin yanlış bir tercih olduğunu iddia etmektedir. Çünkü Ortaylı'ya göre, Japon Tanrısız dinlere dayalı Japon gelenekleri her şeyden önce seküler bir içeriğe sahiptir. Yani modernleşmenin en temel paramatresi olan sekülerlik düşüncesi, Japon geleneğinin en önemli özelliğidir ki bu bakımdan başta din ve devlet ilişkilerinde ve gündelik yaşamda laiklik problemi yaşanmadan modernliğe geçilebilmiştir. Diğer yandan Japonlar zaten Batılı eserleri takip etmeleri ve Batılı dünya görüşünü sahiplenmeleri bakımından sıra dışı bir yere sahiptir (Ortaylı, 2003: 23).

Pek fedakâr idi hemşehrilerim doğrusu ya.
Bu giden kaafileden birçoğu cidden tahsîl
Ederek döndü. Fakat geldi ki üç beş de sefil,
Hepsinin nâmını telvîse bihakkın yetti...
Gönderenler ne peşîman oldu şimdi !

...

Geldi bir tânesi akşam, hezeyanlar kustu!
Dövüyordum, bereket versin, edepsiz sustu.
Bir selâmet yolu varmış... O da neymiş? Mutlak,
Dini kökten kazımak. Sonra evet, Ruslaşmak!
O zaman iş bitecekmış... O zaman kızlarımız
Şu tutundukları gayet kaba, pek mânâsız
Örtüden sıyrılacak... Sonra da erkeklerden,
Analık ilmini tahsil edecekmiş... Zâten,
Müslümanlar o sebepten bu sefalette imiş;
Ki kadın “sosyete” bilmezmiş, esârette imiş!...
Din için, millet için iş görecek alçağa bak;
Dini pâmâl edecek, milleti Rus'tlaştıracak!...”

(Avrupa'da Tahsil, Safahat: 166-167).

Ersoy, 1928 yılında yazdığı yukarıdaki şiirinde, Batı'da eğitim görüp Türkiye'ye dönen insanların ağırlıklı olarak benimsedikleri pozitivist dünya görüşlerine, buradan hareketle kendi toplumlarına oryantalist bir gözle bakmalarına ve dini, *mân-i terâkki* yani ilerleme önünde bir engel olarak gören anlayışlarına büyük bir kızgınlıkla ve şiddetle muhalefet etmektedir. O dönemde özellikle başta din ve modernleşme ilişkisinde kendini gösteren bu konu büyük

tartışmaların ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Öncesinde Ernest Renan ve Osmanlı aydınları arasında akademik olarak başlayıp kısa sürede siyasi polemiklere dönüşen söz konusu tartışmanın bir tarafında Ernest Renan yer almıştır. Renan'a göre, İslâm türlü bakımlardan modernite ile sorun yaşamakta ve doğası gereği ileri dünyayı temsil eden moderniteyle uzlaşmamaktadır. Polemiğin diğer tarafında bulunan Namık Kemâl ise Renan'ın sözü edilen görüşlerine karşı bir reddiye yazmıştır¹¹. Bu polemiklere daha sonra Ersoy da doğrudan dahil olmuş, bu defa ülke içinde güçlü bir sima olan Tevfik Fikret'le benzer bir tartışma yaşamıştır.

Ersoy en genelde, medeniyeti Batılı kültür ve yaşam değerlerinin transferinin ülkenin modernleşmesi için en uygun yol olduğu şeklindeki anlayışa karşı çıkmaktadır. Ersoy nezdinde sözü edilen anlayış *dini kökünden kazımak*, dizesinde ifadesini bulmaktadır. Dizelerde geçen *Ruslaşmak*¹² sözcüğü pejoratif bir anlama sahiptir ve muhafazakârlar nezdinde kuvvetle muhtemel dinsizliğe karşılık gelmektedir.

Yeri gelmişken değinmek gerekir, Ersoy medeniyete karşı değildir, çünkü medeniyeti çok önemser. Onun karşı çıktığı şey medeniyet kisvesiyle bütünleşen sömürgeciliktir. Ersoy, Batı ve sömürgecilik ilişkisinin yan yana geldiği dönemde, Batıya karşı temkinli hatta teyakkuz halindedir. Böylesi bir ortamda Batıyla olan ilişkiyi tayin eden temel etkenin, barışçıl bir kültürel alışveriş ve değişim değil, sömürgecilik ve onun kültürel alanı yapı bozuma uğratan istilacı karakteri olduğunu düşünmektedir. Nitekim Ortaylı'nın (2003: 27), "hars batıya olan kuşukuyu besleyen bir kavramdı" derken kastettiği şey budur. Ersoy'un Batı kültürüne karşı çıkmasında, İslâm adına Batıdan bir şey almaktan çekinmesine vesile olan gerekçenin diğeri dinselidir. Yani Batı son halükârda Hıristiyan geleneğine dayanmaktadır fakat sekülerleşme süreci ile ondan da uzaklaşmıştır. Dolayısıyla Mehmed Âkif Ersoy, Batı'ya karşı temkinli ve ayıklamacı bir tavır içindedir. Nitekim Ersoy'a göre, Batı'nın bilimi ve fenni alınmalı, teknolojisi kullanılmalı ama kültüründen uzak durulmalıdır. Ersoy, "Terakki'nin Sırrı" adlı şiirinde konu ile ilgili olarak şunları ifade etmektedir:

¹¹ Konu için Bkz. Namık Kemal, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri 1 (Bütün Eserleri)*, (Hazırlayanlar: Nergiz Yılmaz Aydoğdu ve İsmail Kara), İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.

¹² Ersoy'un, Rus Ekim Devrimi'nden sonra yazdığı yukarıdaki şiirinde kullandığı *Ruslaşmak* tabiri, sosyalizme ve sosyalist düşünceye, toplum düzenine ve ahlâk anlayışına dair genel bakışını gözler önüne sermektedir. Osmanlı'nın modernleşme seyrinde Batılılaşmak genelde Frenkleşmek olarak tabir edilirken, Rus devriminden sonra dinin toplumda daha da minimize edilmesi olarak beliren tabloda muhafazakâr ve İslâmcı düşünürler, seküler düşünceyi mahkûm etmek için *Ruslaşmak* tabirini kullanmayı tercih etmişlerdir. Birçok nedenle materyalist düşüncenin dinsizlik olarak görüldüğü muhafazakâr düşüncede, sosyalist düşünce, *Ruslaşmak*, *Moskoflaşmak* dinsizlik ve ateistlik anlamında kullanılmaktadır.

“Başka yerlerde taharrîye heveslenmeyiniz.

Onu kendinde bulur yükselecek bir millet;

Çünkü her noktada tâklid ile sökmek hareket.

Alınız ilmini Garb'ın, alınız san'atini;

Veriniz hem de mesâinize son sür'atini”

(Terakki Sırrı, Safahat:187).

Ersoy modernleşmenin dinden arınmayla değil ancak onunla birlikte bir yenilenme ile, geleneğe rağmen değil gelenekle mümkün olduğu tezini savunmaktadır. Ona göre alınması gereken Batının yöntemidir, kültürü değildir. Kılık kıyafetin değişimi bir toplumu Batılı yapmaz aksine bu tarz bir özenti o toplumun kültürel değerlerini yok eder. Buradan da Ziya Gökalp'in (1976:32-33), hars ve medeniyet arasında yaptığı ayırmadan hareketle, medeniyetin alınması fakat her kültürün içinde beliren harsın korunması gerektiği düşüncesi bu noktada Ersoy'a uygun görünmektedir. Ersoy özellikle, Batının yaşam biçimini, sembol ve simgelerini taklit eden zihniyeti eleştirmektedir. Bu çerçevede Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan devrim tarzındaki değişimlere karşı tepki göstermiştir. Fakat ortaya koyduğu tepkisini, 1925-1936 yılları arasında yaşadığı Mısır deneyiminden sonra sözü edilen tepkisini terk etmeye başlamıştır. Çünkü mezkûr deneyimin sonucunda, İslâm'da kalıp tedrici değişimeli şeklindeki, önceleri Ersoy'u da etkileyen bu çağırının pratikte mümkün olmadığı bizatihi Ersoy tarafından da teslim edilmiştir. Nitekim muhtelif zamanlarda yaptığı birkaç konuşmasında kendisine isnat edilen Cumhuriyet karşıtlığının aksine¹³, Cumhuriyet'in yarattığı değişim, atmosfer ve özellikle Atatürk hakkında aşağıdaki pasajında da görüldüğü gibi olumlu görüşler ileri sürmüştür.

¹³ Ersoy'un Cumhuriyet'le ilgili duyguları öteden beri tartışılmalıdır. Muhafazakâr ve İslâmcı kanadın, Ersoy'u, Cumhuriyet eleştirisi ile öne çıkarıp, bunu kendilerinin benzer eleştirel pozisyonlarını tahkim etmek için kullandıklarına dair iddialar yer almaktadır. Nitekim Ersoy'un torunları, onu böylesi bir tartışmaya sokmaya çalışan bir habere karşı düzeltme yazısı kaleme alma ihtiyacı hissetmişlerdir. Söz konusu yazıda şunlar yer almaktadır: “1 Hazirandaki “Kuran Mealini Kim yaktı” başlıklı yazıda, İstiklal Marşı ve Safahat'ın yazarı, büyük şair ve vatansever, Milli Mücadelemizde Atatürk'ümüzün yanında yer almış, konuşmaları ile halkımızın milli mücadelede yer almasında büyük rol oynamış, sonra aldığı davet üzerine Mısır Üniversitesi'nde ders vermek için Mısır'a gitmiş olan Mehmed Akif Ersoy'un Cumhuriyet devrimlerine karşı buruk ve mesafeli olduğu yazılmıştır. Bu haksız ve yanlış bir tanımlamadır. M.Akif Ersoy hem ders vermek hem de kendisine verilen Kuran'ı Türkçe'ye çevirme vazifesini yerine getirmek üzere Mısır'a gitmiştir. Ancak ne yazık ki hastalığı bu vazifesini tamamlamasına imkân vermemiştir. Tüm torunları adına Selma Argan” (Hürriyet 5 Temmuz 2004).

"Mısır'da on bir yıl kaldım. Fakat on bir saat daha kalsaydım artık çıldırırdım. Sana bir halishane fikrimi söyleyeyim mi: İnsanlık da Türkiye'de, milliyetçilik de Türkiye'de Müslümanlık da Türkiye'de. Allah benim ömrümden alsın Mustafa Kemal'e versin" (Öztürk,2008: 244)

Ersoy'un, Türkiye Cumhuriyeti ve Atatürk hakkındaki fikirlerinde meydana gelen değişikliklerde beliren bu konu, daha geniş çerçevede toplumsal değişme, daha özeldense bu değişimin din ve gelenekle ilişkisinde kendini gösteren bir tartışmanın bir uzantısıdır. Tartışma genel olarak şu minvalde ilerlemektedir. Bir geleneğin, gelenek olmak bakımından kendini değiştirebilmesi mümkün müdür? Şayet değiştiremiyorsa ona daha üst bir çerçevede müdahale etmek gerekir mi?¹⁴ Türkiye'de genel olarak muhafazakâr ve özel olarak İslâmcı düşünürlerin de modernleşme süreci kapsamında bizatihi pratikte de dahil olduğu tartışmada, tuttukları saf değişimin gelenekle birlikte yürümesi, ona rağmen bir değişimin mümkün olmaması yönündedir. Ersoy'un da Mısır deneyimi öncesi büyük bir iştahla benimsediği bu görüşün, aynı deneyim sonucunda değişmeye başladığının izleri görülebilmektedir. Çünkü "pantolon giydiği için dahi eleştirildiği" Mısır'da, geleneğin içine gömüldüğü değerler nedeniyle kendiliğinden kolay kolay değişmediği hatta gelişimin önünde bizatihi kendisinin olduğu algısı Ersoy'da karşılık bulmaya başlamıştır. Söz konusu deneyim ayrıca Ersoy'a, farklı yöntemleri deneyen her iki ülkenin gelişmişlik durumunu karşılaştırma imkânı da vermiş ve Ersoy sonuç itibarıyla Cumhuriyet'i daha ileri olması nedeniyle benimsemeye başlamıştır.

Ersoy'un Milliyetçilik Anlayışı

Mehmed Âkif Ersoy'un milliyetçilik konusundaki düşüncelerinin tarihsel olarak, dönemlere ayırarak okunması son derece önemlidir. Çünkü Ersoy'un konuya dair görüşleri dönemlere göre farklılık göstermektedir. İlk dönem Ersoy ümmetçidir, "Panİslâmistir ve dolayısıyla Panturanist ya da Türkçülük vurgulu Türk milliyetçiliğine karşıdır" (Koroğlu, 2004:302). Ersoy bu dönemde, özellikle Ziya Gökalp'in *Turanlı* fikirleri etrafında geliştirdiği milliyetçi düşünceleri eleştirmektedir.

¹⁴ Bu konu, özel olarak yöntem ve bilgi teorisi bağlamında ele alınan fakat başta toplumsal değişme olmak üzere daha geniş bir çerçeve kazanan Gadamer ve Habermas arasında yürütülen ünlü bir tartışma etrafında ele alınabilir. Söz konusu tartışmaya göre Gadamer, geleneğin bir gelenek olmak bakımından öz bir değer taşıdığını, bir güç olarak insanı ve toplumu belirlediğini ifade eder. Habermas ise bir geleneğin, bizatihi kendisini gelenek olarak sınırladığı ve belirlediği için kendiliğinden değişmesinin mümkün olmadığını, onun ancak daha üst ve evrensel bir referans baz alınarak değişebileceğini veya değiştirilebileceğini varsayar. Konu için bkz *Hümaniter Disiplinler*, (Derleme ve tercüme: Hüsamettin Arslan), İstanbul, Paradigma Yayınları, 2002

“Cemi'yyete bir fırka dedik, tefrika çıktı:

Sapasağlam iken milletin erkânını yıktı.

"Turan İli" namıyla bir efsâne edindik;

"Efsâne, fakat gâye! Deyip az mı didindik?

Kaç yurda veda etmedik artık bu uğurda?

Elverdi gidenler, acıyın eldeki yurda!.”

(Hâlâ mı Boğuşmak, Safahat, 462).

Dizelerinde de görüleceği üzere, ümmet düşüncesi etrafında Osmanlı ethos'unu sahiplenmekte ve bunu son derece önemsemektedir. Aksi durumda Ersoy, aşağıdaki dizelerinde de görüleceği üzere milliyetçilik rüzgârının Osmanlı İmparatorluğu'nu daha da parçalayacağını ifade etmektedir. O'na göre çözümlenin önüne geçmek için İslâm'ın birleştirici gücüne ihtiyaç vardır. İslâm en büyük milliyettir ve ümmet olmanın gücüne inanılmalıdır.

“...“Karadağ haydudu, Sırp eşşeği, Bulgar yılanı,

Sonra Yünnân iti, çepeçevre kuşatsın vatânı...

Târumâr eyleyiversin de bütün ordumuzu,

Bizi kovsun, elimizden alarak yurdumuzu...

...

Seni tahrîk eden üç beş alığın ma'rifeti!

Ya neden beklemiyordun bu rezil âkıbeti?

Hani, milliyetin İslâm idi... Kavmiyyet ne!

Sarılıp sımsıkı dursaydın a milliyetine...”

(Hakkın Sesleri, Safahat: 205)

İslâm'ı milliyet olarak okuyan Ersoy, milliyet terimini, ulus gibi modern milliyetçiliği temsil eden kavramlardan ayrı tutmaya çalışmaktadır. O'na göre içinde ayrılık ilkesi bulunan milliyetçiliğin etnik formu, milletleri parçalamak için

özellikle oluşturulmuştur. Ersoy, bu bağlamda tuzağa düşürülen Sırlara, Yunanlılara vb. büyük bir kızgınlık duymaktadır. Kavim zihniyetinden sıyrılmayı ve İslâm'ın kuşatıcı şemsiyesine davet eden bu metinler, Ersoy'un cemaatçi birlik idesine sahip olduğunu göstermektedir.

1908 ve sonrasını oluşturan ikinci dönem Ersoy çağın ruhunun milliyetçilik olduğu konusunda ikna olmuş ve milliyetçiliği benimsemiştir. Bunda da özellikle I.Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın cihat çağrılarını Müslümanların pek itibar etmemesi, aksine milliyetçi ayaklanmalar ile Osmanlı'ya karşı savaşmaları çok etkili olmuştur. Dahası İlber Ortaylı'nın ifadesiyle, "Osmanlıcılık, ulusalcılığın dünyasında ölü doğmuştu" (Ortaylı, 2003: 154). Fakat Ersoy'un benimsediği milliyetçilik pozitivist bir milliyetçilikten ziyade, din tarafından içeriği donatılmış mukaddesatçı bir milliyetçiliktir. Yani Ersoy, dinin ve milliyetçiliğin birbirinden uzak algılanan tanımlarını birbirine yaklaştırarak, bu iki anlayışı tek bir potada eritmeyi başarmıştır. Nitekim Topçu'ya göre Ersoy'un, "Çanakale Şehitleri" adlı şiirinde "dini irade ile milli irade hiçbir kitapta ve dimağda görülmemiş şekilde" birleştirilmiştir (Topçu, 1998: 40-41). Özellikle söz konusu irade, İstiklâl Marşı¹⁵ olarak kabul edilen şiirinde zirveye çıkmıştır.

"Ben ezelden beridir hür yaşadım, hür yaşarım.

Hangi çılgın, bana zincir vuracakmış? Şaşarım

Kükremiş sel gibiyim: bendimi çiğner aşarım;

Yırtarım dağları, enginlere sığmam taşarım...

...

Dalgalan sen de şafaklar gibi ey şanlı hilal!

Olsun artık dökülen kanlarımın hepsi helâl.

Ebediyyen sana yok, ırkıma yok izmihlâl:

Hakkıdır, hür yaşamış, bayrağımın hürriyet;

Hakkıdır, Hakk'a tapan, milletimin istiklâl".

---

¹⁵ 1 Mart 1921'de, Meclis'in açtığı yarışmaya katılan yedi yüzden fazla şiir içinde yazdığı şiiri, 'İstiklal Marşı' olarak seçilmiştir. Yapılan yarışmanın ve İstiklâl Marşı'nın kabulü esnasında yer alan tartışmalar için, dönemin Meclis tutanaklarına bakılabilir. Bkz.TBMM Zabıt Cenderesi, 12.III.1337, Devre I, Cilt9,s:84-90.

Mehmed Âkif Ersoy sözü edilen şiirde öncelikle tam bir hürriyet düşkünü olarak karşımıza çıkmaktadır. İstiklâl düşüncesine ezelden beri sahip olma, dizede öteden beri bu düşüncede bir aksamanın olmadığını ve kendisini ve ülkesini esir almak isteyenlere karşı verilen gözdağını dile getirmektedir. Nitekim şiirin devamında yer alan, *Hangi çılgın bana zincir vuracakmış? Şaşarım* dizesinde de, Türkleri esir almaya yönelik bir girişimi, adeta komik bulmaktadır. İstiklâl düşüncesini *bayrak* ve *ırk* kavramlarıyla bütünleştirerek dile getiren Ersoy, istiklâlin ancak kan dökülerek kazanıldığını ve bu nedenle de değerli olduğunu vurgulamaktadır. *Sana yok ırkıma yok izmihlâl*, dizesinde yer alan *izmihlâl* (yıkılma, çökme) sözcüğü ile ülkenin çökmeyeceğine dair inancını vurgulamaktadır. Ardından Ersoy, istiklâl kavramını Tanrı'ya olan inançla bütünleştirerek ve bu hakkı hem hür olan hem de Tanrı'ya inancı bulunan milletine atfederek, İstiklâli dinselileştirmektedir. Yani, milliyetçilik, dinsel bir formda karşımıza çıkmaktadır. Ersoy'da inanç milli bir tahayyülle birleşerek karşımıza çıkmaktadır.

SONUÇ

Mehmed Âkif Ersoy birçok açıdan sıra dışı özelliklere sahiptir. Ersoy'u sıra dışı kılan bir özelliği gerçekçi ve özeleştirel düşünce kapasitesine sahip olmasıdır. Şöyle ki topluma dair analizlerinde sorunların nedenini iyi tahlil eden Ersoy, yaşadığı dönemin sorunlarının kaynağının üstünü kapatmak yerine, Müslümanların akıl, felsefe ve bilim başta olmak üzere çağdaş yaşama yön veren etkinliklerden uzak kaldığını, dini akıl dışı bir çerçevede yaşadıklarını söyleyecek kadar cesur bir kişidir. Aklın ve felsefenin kavşağında yer almayan bir İslâm'ın cehalet sarmalında debelendiğini ileri süren Ersoy, çıkışın bir tarihte yapılabildiği şekliyle akıl ve felsefe ile hem hal olmasıyla mümkün olabileceğini dile getirmektedir. Yine bilimin insanları içine düşükleri kötürümlükten kurtarabilecek önemli bir kılavuz olduğunu belirtir.

Ersoy modernleşmenin ve ilerlemenin kaçınılmaz olduğunu söylemekte fakat bunun farklı yollarının da bulunduğunu da eklemektedir. Sorunların çözümü adına teklif ettiği öneriler sıra dışıdır. Ersoy modernleşmeye ve en genel hatlarıyla medenileşmeye karşı değildir. Onun karşı olduğu şey sömürgecilik ve medeniyet adına Batının yaptığı uygulamalardır. Şunu söylemek gerekir ki, Ersoy'u, çalışmaları açısından yekpare ele alamayız. Erken dönem Ersoy ile geç dönem Ersoy'un düşünceleri arasında farklılıklar vardır. Bunun en iyi örneğini onun milliyetçilik karşısında değişen görüşlerinden anlayabiliriz. İlk döneminde milliyetçilik konusunda oldukça sert söylemlere sahip olan Ersoy, zamanla yaşanan gelişmelerle birlikte seküler olmayan, aksine imânla takviye edilmiş bir milliyetçilik düşüncesini benimsemiştir. Dönemin çalkantılı tarihsel yapısından hareketle dönüşen Osmanlı toplum yapısını bir arada tutacak ethosu dini motiflerle bezenmiş milliyetçilik olarak ortaya koymuştur.

Kaynakça

- BURKE, E., 2016, *Fransa'daki Devrim Üzerine Düşünceler*, (Tercüman:Okan Arslan), Ankara: Kadim Yayınları
- DOĞAN A., 2006, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- DÜZDAĞ, M.E., 1998, *Mehmed Akif Ersoy*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- ERSOY, M.A., 1997, "Asım", *Safahat*, İstanbul: İnkılap Yayınevi
- ERSOY, M.A., 1997, "Avrupa'da Tahsil", *Safahat*, İstanbul: İnkılap Yayınevi
- ERSOY, M.A., 1997, "Beşinci Kitap", *Safahat*, İstanbul: İnkılap Yayınevi
- ERSOY, M.A., 1997, "Çin ve Mançurya'da", *Safahat*, İstanbul: İnkılap Yayınevi
- ERSOY, M.A., 1997, "Hakkın Sesleri", *Safahat*, İstanbul: İnkılap Yayınevi
- ERSOY, M.A., 1997, "Hâlâ mı Boğuşmak ", *Safahat*, İstanbul: İnkılap Yayınevi
- ERSOY, M.A., 1997, "İstanbul'a Dönüş", *Safahat*, İstanbul: İnkılap Yayınevi
- ERSOY, M.A., 1997, "Safahat", *Safahat*, İstanbul: İnkılap Yayınevi
- ERSOY, M.A., 1997, "Süleymaniye Kürsüsünde", *Safahat*, İstanbul: İnkılap Yayınevi
- ERSOY, M.A., 1997, "Şark", *Safahat*, İstanbul: İnkılap Yayınevi
- ERSOY, M.A., 1997, "Terakki Sırrı", *Safahat*, İstanbul: İnkılap Yayınevi
- ERSOY, M.A., 1997, "Türkistan'a Hareket", *Safahat*, İstanbul: İnkılap Yayınevi
- ELİAÇIK, İ., 1999, "Mehmet Akif Üzerine Söylenmeyenler", *Ülke Dergisi*, Aylık Düşünce ve Kültür Dergisi, Aralık, Sayı 41
- ELİAÇIK, İ., 2004, *Mehmet Akif Ersoy*, İstanbul: İlike Yayıncılık
- GADAMER, H-G., 2002, "Hermeneutik Problemin Evrenselliği", *Hermeneutik ve Hümaniter Disiplinler*, (Derleme ve tercüme: Hüsametin Arslan), İstanbul, Paradigma Yayınları
- GÖKALP, Z., 1976, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, (Hazırlayan İbrahim Kutluk), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

HABERMAS, J., 2002, "Hermeneutiğin Evrensellik Talebi", *Hermeneutik ve Hümaniter Disiplinler*, (Derleme ve tercüme: Hüsamettin Arslan), İstanbul, Paradigma Yayınları

KARA, İ., 2004, "İslâmcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, İslâmcılık* (Cilt 6), İstanbul:İletişim Yayınları

KEMAL, N., 2005, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri 1 (Bütün Eserleri)*, (Hazırlayanlar: Nergiz Yılmaz Aydoğdu ve İsmail Kara), İstanbul:Dergâh Yayınları

KÖROĞLU, E., 2004, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) Propagandanan Millî Kimlik İnşâsına*, İstanbul: İletişim Yayınları

LAPİDUS I.M., 1996, *Modernizme Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası*, (çeviren:Sefa Üstün), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları

NİSBET, R., 1966, *The Sociological Tradition*, University of California Press

OGUR E., 2008, "Asım'da Eğitim Değerleri", I.Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu Bildiri Kitabı, Cilt I, Mehme Akif Ersoy Üniversitesi Yayınları

ORTAYLI, İ., 2003, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: İletişim Yayınları

ÖZTÜRK Y.N., 2008, *Allah ile Aldatmak*, İstanbul:Yeni Boyut Yayınları

ÖZTÜRKMEN, N. M., 1969, *Mehmed Âkif ve Dünyası*, Ankara: Altınok Yayınları

ŞEN H., 2012, *Kemalist Modernleşme ve İslâmcı Gelenek*, Ankara: Kadim Yayınları

TBMM Zabıt Cenderesi, İstiklal Marşı'nın Kabulü, 12.III.1337, Devre I, Cilt9

TOPÇU, N., 1998, *Mehmed Âkif (Bütün Eserleri 10)*, İstanbul:Dergâh Yayınları

Türkçe Sözlük 1998 Türk Dil Kurumu, Ankara

ÜLKEN, H.Z., 1966, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, I.Cilt*, İstanbul: Selçuk Yayınları

WEBER M., 1993, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu* (çeviren: Zeynep Gürata), Ankara: Ayraç Yayınları